

**J. Azagra, E. Mateu y J. Vidal (editores)**

**De la Sociedad tradicional  
a la  
Economía moderna**

**Estudios  
de  
Historia Valenciana  
Contemporánea**

INSTITUTO DE CULTURA «JUAN GIL-ALBERT»  
DIPUTACIÓN PROVINCIAL DE ALICANTE

**Alicante  
1996**

## Al voltant dels orígens de la industrialització valenciana

LLUÍS TORRÓ GIL  
Universitat d'Alacant

Encara hui, després de prop de quaranta anys de l'arrencada definitiva de la industrialització valenciana, aquest "retard" continua sent el problema per excel·lència de la història del País Valencià. Per bé que no sempre de forma explícita, tothom pensa que "l'anomalia nacional valenciana", en expressió de Joan Fuster (1984, p. 18)', prové en gran mesura del caràcter marcadament agrari de l'economia i la societat valencianes fins els anys 60 de la present centúria. La interpretació "canònica" del fenomen, forjada durant les dècades dels 60 i els 70, es troba sotmesa a una profunda revisió i comencen a estar sentades les bases d'una interpretació alternativa. Tanmateix, resulta sorprenent la perpetuació d'un biaix excessivament agrarista en l'orientació de les recerques. No vull dir amb açò que l'agricultura valenciana no haja de ser el centre preferent d'atenció de la història econòmica valenciana; no pot ser d'altra manera a un país on més de la meitat de la població activa hi estava ocupada fins la dècada dels 30 del s. XX. Ara bé, si en la primera explicació l'agricultura era la responsable de l'atràs, ara hom corre el risc d'acabar presentant-la, dins l'acalorament de la polèmica, com una mena de *deus ex machina* de la "modernització" de la societat valenciana<sup>2</sup>.

El fet, però, és que el País Valencià és una societat industrial des de la dècada dels 60, almenys. ¿Quin paper juga, doncs, la indústria en aquest procés? Per a l'explicació "tradicional" la indústria no s'havia pogut desenvolupar plenament a causa del pes de les estructures feudals que havien sobreexplotat el camperolat impeding la formació d'un sòlid mercat intern. D'aquesta manera, tan sols hi reeixirien alguns illots industrials, configu-

1. V. també la contribució de Pedro Ruiz (1995) a aquest mateix volum.
2. Crec que és necessari, arribats a aquest punt, que, malgrat tot, m'identifique més amb aquesta darrera interpretació que no amb la, dignem-ne, "tradicional". Potser bes fites historiogràfiques més destacades d'aquesta nova lírica siguin: R. Garrabou (1985); P. Ruiz (1985), S. Calatayud (1989); i J. Millán (1990).

rant-se una estructura econòmica dual, semblant a la dels països subdesenvolupats, segons els patrons teòrics dominants en el moment de la seua formulació. La puixant agricultura comercial orientada a l'exterior, atrauria els escassos capitals disponibles allunyant-los de la inversió industrial. El resultat: agricultura *versus* indústria. La nova conceptualització, en canvi, ha invertit el signe de la relació encara que no els termes, el desenvolupament -i no sols creixement- agrari hauria estat l'estímul fonamental per al creixement industrial. El País Valencià s'hauria convertit en la tercera regió industrial d'Espanya gràcies a l'embranchada agrària. Ara és: agricultura *pro* indústria<sup>3</sup>.

D'una manera o d'una altra, però, el problema de fons és el mateix: la manca o la debilitat d'una autèntica burgesia industrial<sup>4</sup>. Els posseïdors de capital valencians semblen haver preferit, per regla general la inversió en terres o activitats financeres, comercials i especulatives<sup>5</sup>. La indústria hauria estat, doncs, una activitat ocasional i, quasibé sempre, lligada a les necessitats i demandes de l'agricultura<sup>6</sup>.

La debilitat relativa de la indústria valenciana del XIX no deixa de ser, però, paradoxal. I açò per dues raons. En primer lloc, per que aquesta feblesa sembla ser una característica nova. Encara que el predomini agrari del País Valencià contemporani ha fet que els estudis de les èpoques anteriors s'hagen centrat, també d'una manera quasi exclussiva en l'agricultura, tot apunta -com ja va assenyalar Emili Giralt en el seu moment?- a que el desenvolupament de les activitats del sector secundari havia assolit un grau molt notable a les darreres dècades del XVIII. La recent contribució Telesforo M. Hernández Sempere (1990), a mig camí entre la síntesi i la recerca sobre les fonts d'àmbit general de l'època, demostra la importància

3. El primer plantejament té el seu origen a la proposta de Màrius Garcia Bonafé (1974); i ha estat continuat, matisant-lo i enriquint-lo, pels treballs de Teresa Carnero i Jordi Palafox, v., p. e., Carnero i Palafox (1990). El segon, prové del treball de Jordi Nadal (1987). Tot i això, aquesta segona visió compta amb algun precedent com el dels treballs de Juan Antonio Tomás Carpi (1985). També cal tenir en compte la influència d'alguna de les apreciacions d'Ernest Llach (1976).
4. Sobre el tema de la burgesia valenciana al XIX, cal veure la síntesi de Xavier Vidal (1993).
5. Potser l'exemple més destacat el trobem al Marquès de Campo, un dels personatges més rics i influents de la València de mitjans del XIX. Una aproximació a la composició i el valor del patrimoni que va aconseguir acumular a Hernández Sempere (1993).
6. Cal destacar els resultats del treball d'Anacleto Pons i Justo Serna (1992), esp. pp. 39-97, sobretot, pel que fa a l'escassa vinculació de l'alta burgesia valenciana a les activitats industrials.
7. Giralt (1968) argumentava que el creixement agrari del XIX havia frustrat les bones expectatives de la puixant manufactura valenciana del XVIII.

de les manufactures valencianes, arriscant la xifra d'un 25 % de la població activa ocupada en aquest sector. Malgrat la imprecisió, tant de les fonts com de les estimacions sobre elles construïdes, provocada sobretot per la dificultat de quantificar les persones que compaginarien l'activitat agrícola amb la industrial, el percentatge és significatiu. Com també ho és la diversitat d'activitats industrials i llur extensió<sup>8</sup>. La segona cara de la paradoxa rau en que, per bé que la industrialització -entesa com la generalització d'un model de producció basat en el *factory system*<sup>9</sup>- va progressar lentament durant la major part del segle XIX, i a pesar de la fallida absoluta de sectors tan importants com la seda, en cap moment es va desembocar en un procés de desindustrialització. Els exemples de València i Elx són, en aquest sentit, ben il·lustratius. L'única, i tardana, excepció potser siga el cas de Morella que, amb unes estructures industrials ja caduques a finals del XVIII, no va veure prosperar els intents d'implantació del sistema fabril promoguts a la segona meitat del s. XIX (Rodríguez, 1992).

Aquestes paradoxes resten incomprensibles pel moment. La principal raó és l'absència d'una història industrial valenciana. Aquest terreny és un immens desert interromput per alguns petits, encara que de vegada ben fèrtils, oasis. Després de la primera onada d'estudis monogràfics durant la dècada dels setanta -fets sota els patrons de la interpretació "tradicional"-, la mancança d'estudis és desalentadora<sup>10</sup>. Els treballs que han seguit a

8. Aquesta impressió ve ratificada pel valor que se li atribueix a la producció manufacturera de la que després serà província de València en el cens de 1799: 30'95 % -89. 935'858 reials de billó sobre un total de 290. 528'858-; *apud*, "València", Madoz (1982), II, p. 217.
9. Cal precisar que aquesta forma d'entendre el procés d'industrialització -l'aparició de grans unitats productives concentrades i mecanitzades, total o parcialment, que empenen mà d'obra assalariada- ha estat sotmesa a crítica per part dels teòrics dels anomenats districtes industrials. Es tracta d'un model alternatiu fonamentat en les petites unitats de producció que apliquen una tecnologia que permet una especialització flexible i que no tenen per que implicar sempre la utilització de mà d'obra assalariada -poden ser, p. e., cooperatives de productors. Els fonaments històrics d'aquesta concepció es troben a Sabel i Zeitlin (1985). El seu contingut es reproduceix, amb poques variacions, al capítol 2 "La producció en serie como destino y decisió ciega"- del llibre de Piore i Sabel (1984). Un assaig d'aplicació de forma heterodoxa d'aquest model a èpoques anteriors a Berg (1993). Cal veure també Berg (1991b, esp. pp. 10-12). Tot i que, al meu parer, aquesta concepció té greus deficiències -especialment al tendir a reduir les diferències entre les distintes formes de produir a l'àmbit tecnològic- també té la virtut d'ampliar notablement el concepte d'activitat industrial, sense circumscriure-la únicament a la "fàbrica".
10. Després del treball pioner d'Aracil i Garcia Bonafé (1974), en van seguir alguns més sobre d'altres sectors i zones; entre ells destacarien, Bernabé (1975), Hernández Marco (1980) i Martínez Santos (1981).

d'aquells han estat intents aïllats i de desigual qualitat<sup>11</sup>. Tan sols l'inici del conreu de l'Arqueologia Industrial en dates molt recents sembla voler cobrir decididament aquest buit, encara que els resultats obtesos es troben molt lluny per ara del que seria desitjable (VV.AA., 1990)<sup>12</sup>. Tot i això, tant als treballs més antics com als més recents, hi ha un tret general: llur atenció preferent a l'anàlisi dels sectors en el moment en què ja han donat signes de consolidació, sense parar massa esment en els aspectes genètics<sup>13</sup>.

Així doncs, sabem ben poca cosa de la gestació i, per tant, del perquè de les característiques d'aqueix teixit manufacturer que, directament o indirecta, ha estat l'origen de la moderna indústria valenciana. Els anomenats "illots" industrials -L'Alcoià, el Vinalopó- tenen un desenvolupament previ, diguem-ne *proto-industrial*, que explica com, quan i perquè va sorgir la indústria, quins són, bàsicament, els seus trets definitoris, i quins lligams l'uneixen al seu medi. Comprendre el procés que condueix en aquests llocs als processos de mecanització i concentració fabril més d'hora que a la resta, ens ha d'ajudar a comprendre, al seu torn, el retard dels demés. I no sols això. La generació espontània no existeix. Si la indústria va respondre en algunes zones als estímuls de l'agricultura comercial -especialment a la ciutat de València i el seu àmbit d'influència<sup>14</sup>- va ser perquè hi era prèviament. Què és el que li va permetre adaptar-se amb èxit? Tots aquests transcendents interrogants romanen, ara com ara, sense resposta definitiva<sup>15</sup>. No podem entendre mai les claus del desenvolupament econòmic i social valencià sense tenir en compte el paper del sector industrial, analitzant a fons la seua lògica interna i les seues relacions amb els altres sectors<sup>16</sup>.

11. Per destacar-ne alguns, de temàtica i àmbits cronològic i temàtic molt diferents, Soler (1984); els treballs de Fernando Díez, entre els quals i per al tema que ens ocupa destaca Díez (1992); i els de José Antonio Miranda (1991) i (1992). Més recentment Martínez Gallego (1995), trobant-se la present contribució en premsa.
12. En aquest sentit l'estudi del registre arqueològic amb la seua pròpia metodologia pot servir per copsar millor l'abast de les transformacions que va sofrir el País Valencià arran de la implantació del capitalisme al segle XIX, i no sols des de la perspectiva estricta de les activitats industrials i urbanes; v. especialment, Cerdà i Torró Abad (1990).
13. En aquest sentit, i com una excepció primerenca i aïllada, cal tenir en compte el treball de Josep Antoni Ybarra (1978).
14. V., p. e., Martínez Gallego (1991). De tota manera, el treball aporta proves que la indústria valenciana no depenia, ni directament ni exclussiva, de l'agricultura.
15. Un esforç en aquest sentit és el desenvolupat per Tomás Carpi (1985).
16. Aquesta era una de les mancances que assenyalava J. Millán (1984) en una contribució molt important des del punt de vista de la reflexió sobre el paper de la indústria en el desenvolupament valencià que ha tingut un escàs ressó. La present aportació li deu moltes coses a aqueix article. Així mateix, destaca la seua contribució a la història del País Valencià d'Edicions 62, Millán (1990), esp. pp. 53-65.

És necessari, doncs, al meu parer, endinsar-se en l'estudi de la gènesi de la indústria valenciana: dels seus orígens, de la seua evolució fins entrar en la fase proto-industrial i del resultat posterior. L'abundantíssima literatura generada pel debat al voltant de les teories de Franklin F. Mendels i el desenvolupament ulterior de visions alternatives, ens forneixen un marc conceptual molt ric per tal de poder abordar la qüestió<sup>17</sup>. Ara disposem d'una explicació rica i complexa dels processos d'industrialització, cada cop més allunyada de models rígids i estèrils.

#### LA DRAPERIA D'ALCOI I LA SEDERIA VALENCIANA: LES DUES CARES DE LA INDUSTRIALITZACIÓ.

A l'hora d'abordar els problemes de la industrialització valenciana dels inicis del s. XIX des del punt de vista genètic, la primera cosa que caldria fer és interrogar-se sobre els sectors susceptibles d'iniciar el trànsit cap al sistema de fàbrica abans del 1850. Malgrat l'amplitud del teixit manufacturer valencià al XVIII, és ben difícil suposar que -tret d'algun sector amb escassa influència sobre el conjunt econòmic<sup>18</sup>- la industrialització valenciana poguera iniciar-se fora del sector tèxtil, atesa l'absència de recursos minerals -carbó i ferro- del país<sup>19</sup>. Una bona prova d'açò és el mateix calcer que, malgrat comptar amb una tradició arrelada, no dona els primers passos cap a la fàbrica fins la dècada del seixanta del XIX (Miranda, 1992, pp. 18-21). Amb poques iniciatives dins el ram del cotó (Franch, 1990b), doncs, només tres sub-sectors podien haver estat susceptibles de promoure la industrialització: el lli, la seda i la llana.

El primer, però, tot i la seua extensió ha de ser descartat d'immediat. La producció de llenç, d'un baix nivell tècnic, extremadament dispersa i amb una organització poc capitalista -destinada sobretot al mercat local- (Hernández Sempere, 1990, pp. 82-84), no va poder competir amb els tei-

17. Sense cap ànim d'exhaustivitat, de la literatura internacional caldria destacar: Mendels (1972); Mendels (1984); Kriedte, Medick i Schlumbohm (1986a); Kriedte, Medick i Schlumbohm (1986b). Açò dins l'ortodoxia del model, tant en el vessant de Mendels com en el neo-marxista. Des de plantejaments crítics o alternatius per contra: Jeannin (1980); Coleman (1985); Berg, Hudson i Sonenscher (1983); Hudson (1989); i, Berg (1991a).

18. Em referesc fonamentalment a la indústria paperera que es va iniciar, sobretot, a Alcoi sota l'impuls de la demanda de cartons per al premsat dels draps per part de la indústria llanera i que va adquirir des del primer moment -donades les seues característiques tècniques- la forma de manufactura centralitzada, iniciant ben prompte un procés de mecanització. V. Moya (1992), I, pp. 95-163.

19. Com es ben sabut la siderurgia a Sagunt va ser promoguda pel capital biscaí als començaments del s. XX amb l'objectiu d'aprofitar el ferro de les mines de la Sierra Menera, a cavall entre Teruel i Guadalajara; Girona i Vila (1991), pp. 34-40.

xits de cotó i va sucumbir. Aquest fenomen, de tota manera, va ser general a Europa, àdhuc a regions on s'havien desenvolupat formes de producció proto-industrials<sup>20</sup>. La situació s'agreuaria, a més, amb la mecanització de la filatura a Gran Bretanya en la dècada dels trenta del s. XIX (Pollard, 1991, p. 141).

Així doncs, només queden dos candidats per al començament del procés d'industrialització: la llana i la seda<sup>21</sup>. Ambdós van protagonitzar-lo a moltes regions i localitats arreu d'Europa. En el primer cas destaquen algunes regions angleses com el Yorkshire<sup>22</sup>. Al segon extenses zones com la vall del Rhòne o la Lombardia, junt a localitats amb àrees d'influència més modesta com Krefeld (Prússia) o Zurich. Així mateix, el cas català també còmpta amb exemples d'industrialitzacions locals basades en ambdós sectors: el Vallès (Sabadell i Terrassa) per a la llana i el Bages (Manresa) per a la seda (Benaul, 1992; Ferrer Alòs, 1994). Al País Valencià aquests sectors van representar la cara i la creu del primer impuls industrial.

Com s'explica l'èxit d'un i el fracàs de l'altre? S'ha de reconèixer que, tot i ser els sectors més estudiats, la resposta roman nebulosa. Pel que fa a la reeixida llanera les raons adduïdes no són gens satisfactòries: una agricultura pobra i l'absència de traves feudals, al cas d'Alcoi -i per extensió als altres nuclis menys dinàmics però també exitosos d'Ontinyent,

20. Com demostren els casos de Silesia i Flandes. V. per al primer Kisch (1986); per al segon, Mendels (1972), p. 246. Aquest és el cas també de la indústria llencera galega, encara que ací no es van desenvolupar plenament les formes proto-industrials; Carmona (1990), esp. pp. 191-231.

21. Ambdós sectors han estat objecte de nombrosos estudis monogràfics. Per a la redacció del que segueix, a banda de les referències puntuals que aniré oferint, he tingut en compte els següents: Aracil i Garcia Bonafé (1974a); Aracil i Garcia Bonafé (1974b); Díez (1992); Franch (1990a); Franch (1994); Fuertes (1985); Hernández Marco (1980); Hernández Marco (1987); Martínez Santos (1981); Martínez Santos (1975); Navarro (1992); Torró Gil (1994b); Torró Gil (1994c); Vallès (1986); Yanini (1978). Pel que fa a treballs que no tenen aquests temes com objecte preferent d'estudi però que li dediquen alguna atenció: Casey (1979); Franch (1986); Guiral-Hadziiossif (1989); Hernández Sempere (1990); Romeo (1986); Romeo (1993); Torró Gil (1994a). També he tingut present la informadíssima síntesi de Tomás Carpi (1985).

22. Per a una visió recent i general sobre els inicis de la mecanització de la draperia anglesa i les seues conseqüències socials, v. Randall (1991). Un estudi també recent i esplèndid sobre el Yorkshire que se centra especialment en el paper del crèdit en el primer impuls industrial a Hudson (1986).

Banyeres o Bocairent- (Aracil i Garcia Bonafé, 1974b)<sup>23</sup>. La decadència sedera, per contra, ha estat explicada, bàsicament, en termes d'incompatibilitat a llarg termini entre la producció de la matèria primera -activitat agrícola- i la producció de teixits, a causa de l'especial configuració de les relacions socials de producció al regadiu valencià i als problemes tècnics de la filatura. El problema de fons semblava ser que la indústria sedera valenciana s'hauria desenvolupat a partir d'una activitat sericícola fruit de la demanda exterior i, per tant, s'hi trobava subordinada (Martínez Santos, 1981, pp. 257-258)<sup>24</sup>. En definitiva, l'agricultura comercial valenciana havia impulsat el desenvolupament de la sèderia, però també hauria estat la causa, justament per això, del seu fracàs.

### INDÚSTRIA I AGRICULTURA

Tot i que tothom tracta d'escapolir-se'n, la temptació del reduccionisme sempre hi és present ja que compta amb una base força sòlida: segons l'agricultura tindrem la indústria. Així les comarques de l'interior amb una agricultura de secà *pobra i de subsistència*, haurien estat favorables al desenvolupament industrial precoç, mentre que les comarques costaneres amb una agricultura de regadiu *rica i comercial*, l'haurien retardat<sup>25</sup>. Tanmateix, aquesta unidireccionalitat causal peca de mecanicista. De fet, una de les debilitats més importants del model proto-industrial ha estat precisament aquesta reducció que, en darrera instància, té alguna cosa de determinisme físic. Res no impideix el desenvolupament d'activitats manufactureres a zones d'agricultura comercial; com va assenyalar Gay Gullickson (1983) els factors determinants són l'estacionalitat de l'ocupació agrària i la distribució de la propietat de la terra.

23. Altres estudis més recents, tot i ampliar considerablement el coneixement sobre la zona, no arriben a trencar amb aquest marc conceptual, em referesc a Hernández Marco (1980), i Vallès (1986).

24. Realment, la visió que dona aquest autor és molt més complexa i té en compte moltíssims altres factors, com el paper del sistema gremial o del capital comercial v. , p. e. , Martínez Santos (1978), encara que acaba destacant, fonamentalment, els factors que he esmentat. En els darrers també ha insistit, recentment, Díez (1992).

25. Aquesta, per altra banda, és una opinió ben estesa i arrelada, compartida, sense anar més lluny, per la major part dels teòrics de la proto-industrialització: "... parece lógico suponer que los factores que llevaron a un sector de la población a dedicarse a ocupaciones industriales contribuyeron también a orientar la agricultura hacia el tipo considerado como agricultura de subsistencia", Kriedte, Medick i Schlumbohm (1986), p. 47. D'aquesta manera, el País Valencià s'assemblaria, en alguns aspectes, al Flandes descrit per Mendels (1986). Aquest plantejament es troba implícit, p. e. , a Hernández Marco (1987).

Hom hauria de dedicar alguna atenció també, doncs, a la dinàmica pròpia de la indústria i la seua influència sobre el medi agrari. El cas alcoià, contràriament al que s'ha argumentat tradicionalment, em sembla força il·lustratiu al respecte. L'agricultura alcoiana durant, almenys, l'època moderna no pot ser qualificada de *pobra*. La primerenca concentració de la propietat de la terra<sup>26</sup> i el desenvolupament d'unes relacions de producció molt pròximes a l'esquema trinitari ricardià<sup>27</sup>, van permetre un notable desenvolupament de l'agre alcoià. La seua base seria la coexistència de grans explotacions al secà productores de cereal, vi i llana, i petites explotacions intensives a les terrasses irrigades on es practicarien rotacions de conreus amb farfatges, forment i, sobretot, panís, i el conreu de l'olivera promiscuament entre el cereal. Només cal recordar les admiratives paraules de Cavanilles:

*"...una de las mejores vistas del reyno es (. . . ) la hoya de Alcoy, sumamente vistosa por la multitud de huertas en anfiteatro. (. . . ) [En la part oriental del terme] nada queda inculto, todo es huerta, todo respira lozanía, fertilidad y abundancia por las muchas aguas que fecundan el suelo desde las colinas hasta las riberas del río, que corre por lo profundo de la hoya."* (Cavanilles, 1797, pp. 192-193).

La indústria, per tant, no va sorgir en un medi pobre, el seu naixement deriva més bé de les característiques físiques del terme, especialment apropiades per al desenvolupament draper: cursos d'aigua susceptibles de subministrar energia per als batans i un terreny apte per a la pràctica ramadera, *ergo* per a la producció de llana<sup>28</sup>.

Però allò més destacable, en relació al tema que ens ocupa, és la interrelació favorable al desenvolupament capitalista entre l'agricultura i la indústria. Les relacions de producció al sector agrari van possibilitar

26. Aquest fenomen pot datar-se ja al segle XIII i vindria determinat per la inestabilitat del poblament durant els primers anys de la colonització feudal fet relacionat amb el seu caràcter de frontera i pel predomini dels contractes de fraternitat o germania als matrimonis, la qual cosa accelerava la descomposició de les explotacions familiars; Torró Abad (1992), pp. 188-241.

27. Com a mínim el fenomen s'observa a inicis del s. XVII, consolidant-se després de l'expulsió dels moriscos; Torró Gil (1994a) p. 175-180. Tot i que al s. XVIII la parceria sembla guanyar terreny Romeo (1986), p. 26, potser -encara que només és una hipòtesi- aquest fet es dega a l'escassetat de capitalistes amb recursos per arrendar grans explotacions -masos- per la competència amb la indústria, circumscribant-se l'arrendament a les terres irrigades.

28. Per a totes aquestes qüestions i les que segueixen, Torró Gil (1994b).

l'existència d'una reserva de mà d'obra de baixa qualificació, sub-ocupada i necessitada de recursos complementaris. I a l'inrevés, la utilització d'aquesta per part de la manufactura, tindria com a conseqüència, a llarg termini, la seua progressiva desvinculació de la terra, ajudant a la concentració de la propietat<sup>29</sup>. Per tant, des de ben prompte a Alcoi van conviure petits camperols amb explotacions insuficients i productors d'excedents. El que el creixement demogràfic superara les capacitats productives de l'agre local no implica pobresa agrícola sinó riquesa industrial. Com van assenyalar els testimonis de l'època, l'agricultura alcoiana va assolir un important nivell de desenvolupament gràcies a l'empenta manufacturera<sup>30</sup>. Aquestes característiques, amb diferents intensitats, serien comunes a les localitats manufactureres de la zona, i anirien estenent-se per molts llocs rurals al llarg del segle XVIII de la mà del *putting-out system*. Una part considerable de la regió que compren les actuals comarques i sub-comarques de la Foia de Castalla, l'Alcoià, el Comtat i la Vall d'Albaida, tenia un sector agrícola ben desenvolupat a mitjans del segle XIX. No és, doncs, estranya la semblança entre el to de les paraules de Cavanilles citades abans i aquestes, referides a la Vall d'Agres, extretes del Madoz:

*"Metido este valle entre las raices setentrionales del Mariola y las meridionales de las sierras de Agullent, no parece posible pudiera conseguirse ni el esmerado cultivo, ni la esquisita y variada especie de frutos que en abundancia se cosechan; pero á pesar de estar surcado de barrancos y desigualdades, las lomas aparecen cubiertas de viñas, olivos, cerezos y otros frutales; los llanos de campos de trigo, maiz y cereales, y donde el riego alcanza hermosas huertas pobladas de moreras, de todo género de legumbres, hortalizas y flores. La huerta aumenta cada día porque adquieren nuevas aguas con escavaciones en las faldas del Mariola. . . "* (Madoz, 1982, I, p. 41).

Així doncs, les zonés draperes van aconseguir un notable desenvolupament agrari -en comparació amb la seua dotació de recursos naturals- que, tot i comptar amb una base pròpia, va estar clarament impulsat pel

29. Una de les vies podria haver estat el trencament de la tendència a l'augment de l'edat del matrimoni; v. Torrò Gil (1994b).

30. *"Las riquezas que provienen de las fábricas fomentan sobremanera la agricultura, y ellas solas han podido criar vergeles deliciosos en terrenos ingratos o de poca substancia"*, Cavanilles (1797), p. 193. *"Gran parte de la tierra huerta ha sido formada desde que la Fábrica de Paños empezó a caminar a su aumento, con tierra sobrepuesta a los terrenos peñascosos o de durísima greda"*; Pérez Planelles (1807), p. 30. A banda de les obres de regadiu, destaquen, ambdós, les rotacions de conreu i l'adobament intensiu.

creixement industrial<sup>31</sup>. Sembla lògic que l'impacte de la sederia valenciana sobre l'entorn agrari de l'Horta també tinguera una gran importància. I no es tractaria tan sols del desenvolupament d'una agricultura orientada a proveir el mercat urbà, tant de bens alimenticis com de primeres matèries. L'Horta de València, es configuraria, malgrat el caràcter marcadament urbà de la indústria valenciana, com una reserva de mà d'obra. Des d'aquesta perspectiva, la manufactura, i molt especialment la sederia, podria haver contribuït decisivament a configurar l'estructura agrària de la zona.

En l'agricultura de la comarca de l'Horta de València va jugar un paper destacat, encara que difícil de ponderar, la gran propietat i l'arrendament consuetudinari, en mans de grans arrendataris, normalment llauradors benestants<sup>32</sup>. Aquesta situació peculiar tan sols és comprensible per una baixa pressió sobre la terra que ha estat explicada bé per la complexitat de l'agricultura intensiva que requeria uns cultivadors escassos i molt qualificats, o bé per les actituds d'alguns llauradors que, adoptant estratègies hereditàries que impedièn la fragmentació dels seus patrimonis, adquirien posicions de força en les negociacions dels arrendaments. Sense negar la validesa d'aquests raonaments, em sembla que caldria tenir present la possibilitat d'una baixa demanda per part dels petits llauradors si aquests tenien fonts d'ingressos complementàries al treball de la terra. Les feines de cria dels cucs i, molt especialment, la preparació del fil -tasca que pot realitzar-se al llarg de tot l'any- podrien haver-les proporcionat. Si aquesta hipòtesi es demostrara, tindríem, d'una banda, un grup de rics conreadors que es dedicarien a produir i vendre seda en brut en grans quantitats, i, d'una altra, a un estrat de petits camperols amb poca o cap terra que treballarien per als primers.

A més, els inicis medievals de la sederia valenciana indiquen que és més probable que l'activitat manufacturera impulsara la sericultura que no a l'inrevés, ja que en aquests moments una part de la seda en brut con-

31. Cal resaltar que aquesta agricultura no sols tenia com a mercat la pròpia regió. A més de la comercialització "interna" o a curta distància, induïda pel creixement industrial, destaca una comercialització a més llarga distància relacionada amb la viticultura; v. Franch (1987), pp. 81-83. Segons les dades de Cavanilles aqueixes zones -Els Ports, Enguera i Anna, la Vall d'Albaida, Bocairent i tot el nord de l'actual província d'Alacant, tret de la Marina Alta- produïen 1. 341. 820 càntirs de vi a l'any, representant el 17'5 % del país. Àdhuc alguna localitat com Ontinyent ocupava un lloc destacat -el desè- amb els seus 160. 000 càntirs; Melià Tena (1978), pp. 182-223. Aquesta compatibilitat entre viticultura i indústria que ha estat comprovada a escala micro-analítica al cas de Terrassa per Benaul (1991), pp. 157-165, 191-193 i 276-278 sembla contradir, en principi, una norma general; v. Mendels (1980). En el mateix sentit, a Catalunya, Torras (1989) havia constatat l'expulsió de la indústria llanera a zones d'especialització vitícola.

32. El que vaig a dir al respecte prové, bàsicament, d'Ardit (1991).

sumida venia d'Almeria (Guiral-Hadziiossif, 1989, pp. 394-395 i 492-496)<sup>33</sup>. L'enorme creixement de la producció sedera al llarg del segle XVI -cal recordar que es va triplicar entre 1529 i 1598<sup>34</sup>- afavoriria l'extensió del conreu de la morera aprofundint les transformacions de l'estructura agrària de les zones productores; fins el punt que, ben prompte, l'oferta de seda en brut valenciana va superar amplament la seua demanda interna<sup>35</sup>. La crisi encetada a les darreries del segle XVI i el desenvolupament del XVII afectaria diferencialment les manufactures sederes del territori de la península de la monarquia dels Habsburg, reforçant la posició de València enfront a Toledo o Granada. Vist en perspectiva, doncs, sembla difícil sostenir, d'una banda, que la producció de seda en brut va ser la inductora de la manufactura sedera, i, d'una altra, que l'exportació de la matèria prima fóra una entrebanc per al seu desenvolupament. A més, a finals del s. XVIII, els excedents de la producció local no van impedir la importació de matèria prima estrangera en quantitats creixents (Franch, 1990a, p. 273).

En definitiva, en ambdós casos -llana i seda-, els nexes que les unien amb llur entorn agrari serien, amb tota seguretat, molt més complexes del que hom ha tendit a pensar. La pobresa o riquesa relatives de l'agricultura eren un condicionant de primer ordre que, tanmateix, no tenia per que ser determinant. L'explicació dels seus respectius èxit i fracàs, per tant, ha de buscar-se a factors d'altra naturalesa: mercats, tecnologia, relacions de producció i marc institucional.

#### ELS FACTORS EXPLICATIUS: UNA ANÀLISI COMPARATIVA

El problema dels *mercats* ha estat el que més han desatés les diferents recerques, molt més pendents del vessant de l'oferta que no del de la demanda. Tanmateix, sense que siga un factor explicatiu suficient, el paper que juga en el desenvolupament industrial resulta transcendental. L'increment tendencial de la demanda al llarg del segle XVIII va estar lligat en gran mesura al creixent poder adquisitiu dels segments socials consu-

33. Cal destacar, en aquest sentit, que la recent monografia de Navarro (1992) apunta en idèntica direcció: ". . . *todo parece indicar que hubo una actividad manufacturera previa al despegue que sirvió de punto de partida al mismo*", p. 38.

34. Concretament va passar de 96. 620 a 297. 902 alnes; Casey (1979), p. 102. En general, tota la informació sobre la sederia que vaig a exposar sobre els segles XVI i XVII prové d'*ibidem*, pp. 100-108.

35. Aquesta situació, paral·lela a la que es va conèixer al llarg del segle XVIII, difícilment explicaria la crisi de les darreries de la centúria ja que, ans al contrari, deuria provocar unes relacions d'intercanvi favorables al sector manufacturer. En aquestes condicions, els productors de seda en brut no haurien pogut sobreviure sense el recurs de l'exportació.

midors i, en relació amb açò, fortament marcat pels canvis en la moda. Això explica la tendència vers la producció de teles de major qualitat i valor afegit que va tenir el seu reflexe en la producció llanera i va permetre eixamplar el mercat de la sederia<sup>36</sup>. En aquest sentit, la draperia -almenys, l'alcoiana- sembla haver-se adaptat amb més fortuna als atzars canviants de la moda divuitesca que no el sector seder: a la fabricació de draps cada cop més fins amb més fils i llana més bona -cal afegir una innovació constant en els tints mitjançant l'atracció d'artesans estrangers- francesos, especialment<sup>37</sup>. Per contra, els fabricants seders van ser més reticents a l'hora d'introduir les noves modes, molt més exigents per als teixits de seda, especialment pel que da fa colorits i els dibuixos (Tomás Carpi, 1985, p. 614).

Mercats de destí dels draps alcoians (1793)		
LLOC	NOMBRE DE PECES	PERCENTATGE
Cort	4.000	28,07 %
Andalusia	3.500	24,56 %
València i Aragó	1.200	8,42 %
Castella	1.100	7,72 %
Amèrica	700	4,91 %
Exèrcit	3.750	26,31 %
TOTAL	14.250	

Font: Beramendi (1994), pp, 165-166.

És ben difícil saber fins a quin punt aquestes qüestions influïrien sobre els mercats de destinació. El cert és que en aquest punt també trobem

36. Segons Thomson (1982, p. 119-124), la millora de la qualitat dels teixits, amb el consegüent augment de la quantitat de capital esmerçada en la producció i en la circulació, duia aparellada l'aparició d'economies d'escala. Per tant, contràriament a allò que hom sol creure habitualment, els augments qualitatius en els bens fabricats no sols no anaven en contra del desenvolupament capitalista sinó que, en determinades circumstàncies, podien afavorir-lo. V. un treball sobre la draperia de Béjar que empra aquest plantejament a Ros (1993).

37. És el cas, per exemple, del tintorer francès Vicent Barrelier que va exercir a Alcoi en diverses estades des de 1732; Arxiu de la *Textil Alcoyana, S.A.* (en endavant ATA): Llibre 7è, *Acuerdos de la Real Fábrica desde 1751 hasta 1772, inclusive*, f. 38v. Aquesta documentació, que en l'actualitat es troba dipositada en forma de microfilm a l'Arxiu Municipal d'Alcoi (des d'ara AMA), ha estat obtesa en el marc d'una recerca en curs sobre els orígens de la indústria alcoiana que estic realitzant sota la forma de tesi doctoral.

algunes diferències entre els draps alcoians i les sedes valencianes. Aquestes darreres es venien sobretot a la Cort -mercat en el qual sobreeixia el paper de la companyia creada pels Cinc Gremis de Madrid- i a Amèrica. La producció drapera alcoiana, pel que sabem fins al moment, sembla haver tingut una major diversitat de destins-vegeu Quadre 1. Els dos mercats principals de la seda tan sols absorbien un terç de la llana alcoiana, mentre que la meitat es dedicava a la venda a Andalusia i a l'Exèrcit. De tota manera, a penes 13 anys després, sembla que la meitat dels draps fabricats a Alcoi van ser enviats a Amèrica<sup>38</sup>. Molt probablement, la major diversificació dels mercats alcoians va contribuir a que la draperia sortejara amb èxit la dolenta conjuntura de finals de la centúria. Mentre que les guerres encetades a partir dels esdeveniments revolucionaris a França han estat jutjades com una de les causes de la decadència de la manufactura sedera de la capital (Martínez Santos, 1981, pp. 143-162)<sup>39</sup>, a Alcoi, sota el doble impuls de la demanda per a l'Exèrcit i la substitució d'importacions causada per les dificultats del tràfic marítim, s'arriba al màxim secular en les quantitats produïdes (Beramendi, 1994, pp. 165-166)<sup>40</sup>.

Sembla, doncs, que la manufactura de teixits de llana va assolir durant el s. XVIII un grau d'especialització més flexible que el de la sederia<sup>41</sup>. La flexibilitat depenia fonamentalment de dos factors: les formes de comercialització i la tecnologia emprada en el procés de producció. Pel que fa a les primeres, alcoians i valencians van desenvolupar estratègies tendents a minimitzar el volum de capital circulant esmerçat. Els seders -abocats, com he dit, al mercat americà- van renunciar al comerç directe amb ultra-

38. Això és el que afirma Pérez Planelles (1807), p. 11. Segons ell, el 50'46 % de les 432.000 vares castellanes de drap fabricades aqueix any es van destinar al mercat americà; a més es tractava dels gèneres més fins, ja que representava un 60'55 % del valor total produït.
39. De tota manera, les recerques que R. Franch (1990a, pp. 277-278), aporten dades que fan sospitar amb un important grau de certesa que, realment, la crisi de la sederia valenciana no s'iniciaria fins la dècada dels 10 del s. XIX.
40. Tot i això els fabricants alcoians eren plenament conscients de la precarietat de llur posició, com diu un informe datat el 1797, referint-se a les traves que les ordenances podrien posar al desenvolupament industrial de la Reial Fàbrica alcoiana: ". . . y si a favor de la Revolución de la Europa, de los impedimentos y riesgos del tráfico marítimo han llegado a aumentar en su cantidad [els teixits] y lograr despacho, esta ventaja es precaria, y estas circunstancias van a desaparecerse para seguir las otras menos turbulentas que arruinarían la industria de Alcoy... "; Biblioteca Gabriel Miró (des d'ara BGM): *Manuscrito sobre la Real Fábrica de Paños de Alcoy*, 1797, 80. 276, f. 4v.
41. No cal dir que el que estic exposant no són més que suposicions que, lògicament, haurien de ser contrastades amb una recerca acurada sobre les qualitats produïdes.

mar que, malgrat els substanciosos guanys que produïa, comportava massa riscos. En general, van optar per vendre llur producte als carregadors d'Índies de Cadis, que eren els qui s'encarregaven de la distribució posterior a Amèrica<sup>42</sup>. És fàcil suposar, per tant, que la manca de contacte directe amb els mercats fora un contratemps en l'adaptació de les qualitats produïdes a la demanda.

És més difícil, en aquest cas, parlar de les estratègies dels fabricants alcoians davant l'absència d'un estudi tan profund i ben documentat com el de R. Franch<sup>43</sup>. En principi, el panorama sembla menys definit; segurament per la major diversitat de mercats. S'ha pogut constatar als començaments del s. XVII que els paraires d'Alcoi havien anat teixint una xarxa de botigües privades a diverses localitats valencianes amb agents d'origen alcoià (Torró Gil, 1994, pp. 197-200). Amb la informació actual, però, al s. XVIII sols he pogut constatar la presència d'un magatzem del Gremi de Fabricants a Madrid. Durant aquest període els alcoians semblen haver preferit el tracte directe amb comerciants dels punts de venda, a banda de les visites a les diferents fires<sup>44</sup>. Cal destacar també una modalitat de contractació amb els comerciants d'altres llocs per la qual els fabricants els concedien facultats per a poder cercar-los comandes a bestreta<sup>45</sup>. En darrer terme,

42. De fet, la xarxa d'agents dels seders valencians a Andalusia sembla haver tingut bàsicament aquest objectiu; Franch (1994).
43. El que vaig a dir es basa, fonamentalment, en les meues pròpies recerques que, en aquest punt en concret, es troben encara en un estadi aproximatiu. La informació de la que dispose a hores d'ara, a banda de les referències contingudes en la documentació gremial, prové de dues cates realitzades en protocols notariais a primers i a finals del XVIII-dècades dels 30 i dels 90.
44. Als llibres del Gremi hi ha referències directes de l'anada de fabricants d'Alcoi amb llurs draps a les localitats d'Alacant, Cadis, Cartagena, Lorca, Madrid, Múrcia, Sevilla, Vélez-Blanco i Xàtiva. Per posar un exemple, a través d'un memorial presentat a la Junta de la Reial Fàbrica el 30-12-1755 per Cristófol Cardona, veí d'Alacant, es dedueix que a aquesta ciutat hi havia una mena de corresponsal informal que solia actuar com a corredor d'orella dels alcoians que hi acodiaven per trobar despatx per a llurs productes; ATA, Llibre 7é, *Acuerdos de la Real Fábrica*. . . Cit., f. 11r i v.
45. Les evidències sobre aquest tipus d'encàrrecs -una curiosa mena de putting-out a l'inrevés- són encara molt minses; de fet tan sols la recolzen, pel moment, dos documents. Tanmateix, el que es troben en dates tan allunyades com 1731 i 1791 em fa sospitar que es tracta d'alguna cosa més que d'una casualitat. Són dos atorgaments de poder, el primer de Guillem Gosálbez, Vicent Gisbert i Josep Moltó, paraires d'Alcoi, al mercader de Madrid D. Francisco de la Azuela y Reygadas AMA, XV. I. 508, *Protocol de Tomàs Gisbert*, 7-12-1731; el segon de Joan Olcina, mestre fabricant, a Jaime Dot, comerciant de Madrid AMA, XV. I. 589, *Protocol de Cristófol Mataix*, 12-7-1791, ff. 162v a 163v.



també s'ha constatat la presència, fixa o discontinua, de comerciants forasters a la vila amb el propòsit d'adquirir draps<sup>46</sup>.

L'altra clau de l'èxit en l'especialització flexible és l'*adaptació tecnològica*. El creixement secular de la producció tèxtil va tenir un caràcter essencialment extensiu. En aquestes condicions, el predomini del sistema de treball a domicili va fer cada cop més difícil el control del procés de producció, afectant, sobretot, a les qualitats més fines i, per tant, en general, més a la seda que a la llana. Aquest problema era especialment greu en les feines prèvies al tissatge, que eren les que absorvien una major quantitat de temps de treball. La filatura era, en definitiva, la clau de volta de tot el procés ja que d'ella depenia en gran mesura la qualitat del producte final. És per aquesta raó que les innovacions tecnològiques que van encaixar el procés de mecanització i concentració fabril van començar per aquí.

Les primeres temptatives de mecanitzar les operacions del cardat i del filat de la llana daten en Alcoi dels primers anys de la dècada dels 90 del s. XVIII (Torró Gil, 1994c). Es tractava de l'adaptació d'enginys utilitzats en la indústria cotonera que els alcoians havien vist en funcionament a la ciutat de Cadís. Encara que aquest primer intent va tenir un abast limitat, indica a les clares la receptivitat alcoiana vers les innovacions tècniques. A més, i és el més significatiu, les primeres màquines de cardar i filar van ser construïdes amb la intenció d'emprar l'energia hidràulica per a impulsar llur moviment. Aquesta serà una constant de la indústria alcoiana, inclús després de la introducció de les màquines de vapor<sup>47</sup>.

46. Aquesta presència ha deixat ben poca constància a la documentació notarial, la qual cosa suposa que, normalment, aquests mercaders -estrangers freqüentment- tancaríen llurs acords de paraula. Les proves són escadusseres però significatives, valguen un parell d'exemples. A un procés judicial de mitjans del s. XVII hom constata la presència de comerciants francesos i italians dedicats al comerç de draps a la vila; AMA, II. 1. 2, *Cort del Justicia*. *Processos*, 1653-1677. A un interrogatori encarregat el 1802, a la pregunta nº 28 "Si los arrieros, comerciantes y comisionistas vienen á las fábricas por los géneros?" hom respon: "Vienen de las tres clases por los géneros de esta villa"; AMA, X. 1. 1, *Interrogatorio sobre las artes, oficios y fábricas*, 1804, f. 3r.

47. De fet, en general, el vapor va ser un recurs emprat durant molt de temps de forma complementària, davant les periòdiques sequeres que disminuïen els cabdals dels rius. Així, tot i que la primera màquina de vapor va ser muntada el 1841 -Moya (1992), I, p. 59-, no serà fins la dècada dels 60 quan aquesta nova tecnologia comence a estendre's significativament, arran de les fortes sequeres conegudes durant els anys 50; Aracil i Garcia Bonafé (1974), pp. 235-236. La utilització de l'energia hidràulica no serà eliminada fins la dècada dels 50 de la present centúria a un nombre considerable d'instal·lacions industrials-informació basada en testimonis orals. Aquesta característica també és comuna, en general, al cas català; Nadal (1992), pp. 84-108.

La inferioritat tecnològica de la sederia valenciana respecte dels seus competidors estrangers, aguditzada amb l'adopció dels torns Vaucanson a França a mitjans del XVIII, era, sense dubte, el més seriós entrebanc per al seu desenvolupament<sup>48</sup>. L'experiència de la fàbrica muntada en Vinalesa per Lapayese i Reboull el 1769 va ser un intent aïllat que demostra, d'una banda, la necessitat de la transformació, i, d'una altra, les limitacions de l'estructura industrial sedera. La filatura valenciana, com molt bé han demostrat Martínez Santos (1981, pp. 183-218) i Díez (1992), va romandre vinculada a la producció de fil seguint els mètodes tradicionals: el debanat com una operació lligada a la producció dels capolls i en mans de treballadors rurals; l'enrodatet realitzat per mà d'obra femenina urbana, però dispersa; i, en darrera instància, el torçut controlat pels mestres torcedors agremiats i executat mitjançant grans torns instal·lats dins la ciutat i moguts per cavaleries<sup>49</sup>. Respecte de l'explicació d'aquest fet caldria introduir, a tall d'hipòtesi, un factor que fins ara no s'ha tingut en compte: la rigidesa del sistema hidràulic de l'Horta. El revifament de la filatura valenciana a partir dels anys 30 del s. XIX es va basar en una mecanització que utilitzava com a font d'energia el vapor i que, per tant, entropessava amb l'escassetat de combustible mineral i amb el consegüent encariment relatiu dels costos de producció. En aquestes circumstàncies alguns seders, com Santiago Dupuy, van tractar de promoure sense èxit la conversió de molins fariners o arrossers en seders (Martínez Santos, 1981, pp. 229-230). En un sistema caracteritzat per una difícil convivència entre els diversos usos de l'aigua -per al reg o com a font d'energia per a moure les rodes dels molins- l'aparició d'un tercer competidor generava uns greus conflictes de ben difícil solució<sup>50</sup>.

48. Cal subratllar que la sederia va ser la rama capdavantera en les innovacions fins a les primeres dècades del segle XIX, destacant el liderat italià en la filatura, mantingut fins la invenció del sistema Vaucanson. El filat es realitzava a Itàlia mitjançant complexos artefactes moguts per energia hidràulica, els anomenats molins de seda "alla bolognese". La superioritat d'aquest sistema radicava en el fet que permetia concentrar totes les operacions -debanatge, enrodatet i torsió- en un sol procés i amb una sola màquina. Les conseqüències es poden resumir en tres: (1) una major qualitat del fil obtés, especialment pel que fa a la seua uniformitat, gràcies a l'utilització de l'energia hidràulica -aquest avantatge era molt important a l'hora de produir l'organzi, o fil per a l'ordit, que requeria una major torsió-; (2) un control més efectiu de la mà d'obra que podia ser emprada durant major temps i evitava els fraus inherents al sistema de treball a domicili; i, (3) requeria una menor qualificació dels operaris, reduint, per tant, els costos salarials. Per a totes aquestes qüestions, v. Poni (1981).

49. Aquesta inferioritat tecnològica es fa palesa a finals del XVIII amb la importació de seda estrangera. Aquesta va arribar a representar el 28'46 % del total de la seda comprada a València el 1796 i el 94'7 % d'ella era torçada; Franch (1990a), pp. 279-281.

50. Per a d'aquestes qüestions cal tenir en compte el debat entre Rosselló (1989), que afirmava que no hi ha incompatibilitat entre l'ús agrícola i l'"industrial" de l'aigua, basant-se en el fet que els molins no en consumeixen, i Selma (1993), que raona de forma convincent que l'aigua usada pels molins afectava negativament les tandes de reg. Les recerques de Martínez Gallego (1990) sobre la conflictivitat en el sistema hidràulic del Xúquer al segle XIX, recolzen els arguments de Selma.

Als dos casos, com hem vist, l'avanç definitiu cap a la mecanització no es va produir fins el s. XIX. Tanmateix, cal destacar que mentre que la draperia alcoiana ho va fer en la segona dècada, la sederia valenciana no ho va fer de forma decidida fins els darrers anys de la tercera. Amb una particularitat afegida: si la indústria d'Alcoi havia mantingut intacte tot el procés de producció, a València la fabricació de teixits havia rebut un greu revès, perdent una important quota de mercat.

La mecanització, amb la subsegüent concentració fabril, representava el darrer pas en la subordinació del treball al capital i, per tant, la consolidació d'unes *relacions de producció* plenament capitalistes. Tanmateix, tant en la draperia com en la sederia, la tendència a l'assalarització del treball té uns orígens llunyans en el temps. En general, des del s. XV almenys, el procés de producció va estar presidit i controlat pels paraires i els velluters, respectivament. L'origen d'aquest ascendent segurament es trobaria en el fet que, en ambdós casos, eren oficis que s'ocupaven de l'acabament del teixit<sup>51</sup>. Tanmateix, en la pràctica, la dependència de la resta dels artesans s'aconseguia mitjançant el control de la matèria prima. Les diferències en el grau de control, però, semblen importants; encara que parlar d'aquestes qüestions resulta perillós per ser les menys conegudes degut a les dificultats de recerca que comporten. Cal tenir present, així mateix, que és en aquest camp on el paper de les institucions, especialment de les gremials, resulta més rellevant. Al cas alcoià sembla clar que les relacions se van basar des de ben d'hora en el salari i no en la compra del producte; així doncs, no hi va haver mai un sistema de bestreta de matèria prima com el que suposa el *Verlagssystem*, i els avançaments que asseguraven la dependència dels treballadors a domicili eren sobre el jornal i normalment en espècie<sup>52</sup>. Per a la sederia, els diferents treballs no

51. Açò és inqüestionable en el cas dels velluters. De tota manera, en la draperia és possible que també jugara un paper important el treball previ de preparació de la llana per a ser filada -cardat, sobretot-, treball que sembla haver estat una de les primeres operacions especialitzades realitzades pels paraires; v. Torras (1981), pp. 7-10. És per això que al Llenguadoc l'ofici del que van sorgir els fabricants va ser dels cardadors i no dels paraires -pareurs-; v. Johnson (1983), p. 29.

52. Els teixidors, almenys, cobraven una part substancial del llur salari en forment. De fet, quan la Reial Junta de Comerç i Moneda, a petició del Sotsdelegat de la Fàbrica, va dictar una ordre el 1770 per fer complir les ordenances del Gremi de Teixidors que estipulaven que el salari s'havia de pagar en diners, la disposició va provocar un fort descontentament entre els membres del dit gremi per ser d'efectes contraris als desitjats; ATA, Llibre 7è, *Diferentes minutas de memoriales* (carpeta). A aquests documents hom pot llegir que "... los perayres se valían del reprobado medio de pagar a los texedores sus maniobras parte en dinero, parte en grano, parte en ropa y parte en otros géneros, que tal vez no eran de la mayor calidad. Con todo, como usavan del arbitrio de tomarles al fiado y agregar estos efectos a sus cortos caudales, y no prestando para fabricar...".

s'han preocupat fins el moment d'aclarir com es produïen aquestes relacions, però és lògic suposar que implicarien un menor grau de subordinació. D'una banda, el procés de producció de la seda es trobava menys segmentat i, per tant el nombre de qualificacions artesanes que hi concorrien era més petit. D'una altra, els fabricants valencians tindrien un menor grau de control sobre la matèria prima, per trobar-se al bell mig d'una zona productora<sup>53</sup>.

Lògicament, açò també es manifestaria dins la pròpia estructura gremial, és a dir, en els processos de diferenciació interna entre els paraires i els velluters. Els indicis apunten cap a una successió de cicles d'acumulació marcats per les conjuntures general d'expansió. Al cas d'Alcoi sembla clar que el creixement del XVI va estar acompanyat per l'ascensió d'una èl·lit dins els paraires que acabaria per controlar el Gremi, amb les ordenances, de 1561 i també el mateix poder local<sup>54</sup>. Amb la crisi del XVII aquesta oligarquia accentuaria la seua tendència a l'ennobliment i abandonaria definitivament les activitats tèxtils, esdevenint grans propietaris de terres. Tanmateix, al darrer terç del segle, es posaria de nou en marxa el procés amb la configuració d'una nova èl·lit sorgida de les files del Gremi de Paraires que presidiria l'auge del segle XVIII. Els resultats es manifestarien ben prompte: el 1744 de 303 mes-

..J... más que las quatro, seis, diez o quinze piezas en cada un año, (. . . ) fabricavan con el expresado arbitrio al doblado, y aún triplicado, según prestavan los fiados que toman". Açò provocava un intens comerç de cereal que duïa als fabricants alcoians a cercar forment llocs tan llunyans com Andalusia, transportant-lo per mar des de Màlaga fins Alacant; ATA, Llibre 7è, *Diferentes minutas de memoriales* (carpeta), 24-10-1755.

53. Açò permetia als grans comerciants-fabricants seders establir un fort ascendent sobre el procés de producció mitjançant la inversió de fortes quantitats en els mesos immediats a la collita. El resultat era que aconseguïen reduir considerablement els costos de producció a l'obtenir la seda a un preu molt baix a causa de l'enorme oferta estacional dels petits productors. Ací es trobaria l'origen de la dependència de la majoria dels artesans. Nogensmenys, l'existència de grans productors de seda també garantia una oferta continuada al llarg de tot l'any, encara que a preus creixents. A més, una part dels grans compradors de seda a l'època de preus baixos -de juny a agost-, en venien als mesos de preus elevats -de gener a maig-; evidentment, no és cap despropòsit suposar que els que adquirien seda en aquesta darrera estació serien petits empresaris o artesans independents. Per tant, és molt probable que l'elevada rendibilitat de l'especulació en el comerç de seda ajudara al manteniment d'un significatiu estrat de productors independents. Aquests raonaments es basen en Franch (1990a), pp. 299-301.

54. Vegeu Moya (1992), II, pp. 104-129; així com també, les conclusions del meu treball, Torró Gil (1994a). Aquest no és, en absolut, un fenomen local, ja que ha estat observat a d'altres localitats draperes. De fet, J. K. J. Thomson (1982), pp. 1-21, que ho ha constatat per al cas de la vila drapera del Llenguadoc Clermont-de-Lodève, s'atreveix a suggerir un model d'acumulació i ascensió social vàlid per a tota l'Europa pre-industrial.

tres fabricants alcoians, 117 declaraven no posseir cap capital<sup>55</sup>. Encara que no hi ha cap estudi al respecte, no és cap despropòsit imaginar que a la sederia valenciana es desenvoluparien processos semblants. La mateixa creació del Col. legi de l'Art Major el 1686, impulsat pel revifament de la sederia urbana durant el darrer terç del XVII, és una bona prova (Martínez Santos, 1981, pp. 32-33).

Amb tot, encara que les petges són escasses, sembla que la concentració va assolir un menor grau de desenvolupament al si dels velluters integrats en el flamant Art Major. En una data tan tardana com el 1796, encara subsistia un estrat important d'artesans independents i d'allò que hom podria qualificar com de petits empresaris<sup>56</sup>. Per tant, sembla existir al cas valencià allò que Díez qualifica de *mesocràcia gremial*<sup>57</sup>.

Aquestes diferències influïrien significativament en l'àmbit institucional. El sistema gremial de la draperia alcoiana es va caracteritzar, des del darrer decenni del segle XVI, per un conflicte quasi permanent entre els gremis de paraires i teixidors<sup>58</sup>. La creació de la Reial Fàbrica als inicis del XVIII posaria en mans dels paraires més rics un instrument molt important per reforçar institucionalment llur control sobre la resta dels oficis, i especialment sobre els teixidors. De fet, aquests van reaccionar aprovant unes noves ordenances l'any 1750 i exercint una política activa d'enfrontament amb els paraires per qüestions relacionades amb els salaris i amb les dimensions dels pintes dels telers. Tanmateix, aquest enfrontament es va saldar a favor dels fabricants amb la desaparició del gremi de teixidors a

finals del XVIII<sup>59</sup>. A València, en canvi, el sistema va tenir un caràcter més complex. Com al cas alcoià, la presència d'un important gremi al bell mig del procés -els torcedors- complicava el control que els velluters podien exercir sobre la producció. A més, caldria afegir que la presència d'un important estrat d'artesans independents i de petits empresaris a la que m'he referit abans, destorbava àdhuc l'ascendent dels seders més rics sobre llur propi gremi, cosa que no va arribar a ocórrer a Alcoi. Així doncs, la burgesia sedera es va veure obligada a recórrer a l'expedient de crear el 1762 una nova institució que actuaria al marge dels gremis: la Junta Particular de Comerç (Franch, 1986, pp. 155 i ss.). En definitiva, mentre que el capital draper alcoià va romandre íntimament lligat a l'esfera de la producció, inclús des del punt de vista institucional, els comerciants-fabricants seders valencians es van veure abocats a trencar aquests lligams, allunyant-se progressivament del procés productiu.

#### CONSIDERACIONS FINALS

En els darrers anys hem començat a donar-li més importància al paper de la indústria en el desenvolupament del capitalisme al País Valencià. Les noves concepcions del procés d'industrialització com un fenomen més gradual i la tendència a no identificar mecànicament *indústria* amb *fàbrica*, hi han ajudat considerablement. El que en el sector secundari valencià no aparegueren les branques líders fins a dates tardanes no es cap signe de la seua absència o, ni tan sols, de la seua debilitat<sup>60</sup>. Així doncs, a poc a poc, sembla anar obrint-se pas una visió del país amb un modest però significatiu i creixent sector industrial<sup>61</sup>. Tot i això, com he indicat al principi, al meu parer la principal deficiència segueix sent la idea que l'evolució de l'agricultura va ser el determinant exclusiu -per a bé o per a mal- del destí final de la industrialització valenciana.

Amb la present contribució he pretés posar de relleu la feblesa dels nostres coneixements sobre l'estructura de la indústria pre-capitalista valenciana. En aquestes condicions, per tant, hom corre el risc d'acabar

55. L'índex de concentració de Gini arriba a la xifra de 0'92; elaboració pròpia a partir del "Testimonio de lo arbitrado por caudales y útiles a los maestros fabricantes de la Real Fábrica de Paños de la Villa de Alcoy", a ATA, Llibre 7è, *Diferentes minutas de memoriales* (carpeta).
56. Segons les dades de R. Franch (1990a), pp. 294-295, sobre la compra de seda el dit any, entre el grup d'artesans depenents -el 45'43 % dels compradors que van adquirir el 2'37%- de la seda i els "grans empresaris" -el 7'03 % que va adquirir el 58'36 %,- ens trobem als dos grups que he esmentat amb un 28'83 % i un 18'71 % dels compradors, respectivament, adquirint en el mateix ordre el 10, 06 % i el 29'22 %.
57. Aquest autor, a més ofereix dos càlculs de l'índex de concentració de Gini fets sobre els repartiments fiscals de 1725 i 1741 que donen xifres tan baixes com el 0'13 i el 0'10, respectivament; Díez (1990), pp. 100-103.
58. Aquest conflicte es va desenvolupar sobretot al voltant de qüestions salarials, desembocant, finalment en una vaga dels teixidors l'any 1610; ATA; Llibre 3r, *Libro del Gremio de Texedores de la villa de Alcoy*, f. 20v.

59. És remarcable com els paraires -almenys els que exercien el control efectiu sobre el gremi- van passar progressivament a anomenar-se a ells mateixos "fabricants", fins el punt que a partir de la meitat del segle hom parla quasi exclusivament de fabricants, mestres fabricants i Gremi de Fabricants. En canvi, fins les darreres mostres que es conserven de l'activitat escrita dels teixidors insisteixen en seguir parlant dels fabricants com a "paraires".
60. Per a una revisió sobre el paper dels sectors no líders en la industrialització espanyola, v. Nadal i Catalán (1994).
61. A banda del treball de Nadal (1987), cal destacar la contribució de J. A. Miranda (1995), a aquest mateix volum que matisa les diferents evolucions del sector industrial per zones i sectors a la segona meitat del s. XIX.

simplificant en excés les explicacions sobre la industrialització al País Valencià. La tendència a responsabilitzar l'agricultura em sembla el signe més evident. Sense estudiar detingudament la lògica interna del desenvolupament industrial valencià difícilment comprendrem les raons de fons de les seues particularitats. Al meu parer, per conèixer i entendre la gènesi de la indústria capitalista al País Valencià cal posar l'accent en qüestions fins ara desateses o descuidades; entre elles em semblen especialment rellevant el paper de la demanda i la capacitat d'especialització flexible dels diferents sectors. En darrera instància, però, el centre preferent d'anàlisi deu ser el procés de subordinació del treball al capital i el medi tècnic en el qual es desenvolupa. Aquest element clau respón bàsicament a la pròpia dinàmica industrial i sols podrà ser aprehensible a escala micro-analítica, tant local com sectorial.

## REFERÈNCIES

- ARACIL, Rafael i GARCIA BONAFÉ, Màrius (1974a): *Industrialització al País Valencià (el cas d'Alcoi)*, València, Eliseu Climent ed.
- (1974b) "Els inicis de la industrialització a Alcoi", *Recerques*, nº 3, 1974, pp. 23-45.
- ARDIT, Manuel (1991): "Els orígens d'un mite ¿Fou l'Horta una comarca peculiar?", *Afers*, nos. 11-12, pp. 75-88.
- BENAUL, Josep Maria (1991): *La indústria tèxtil llanera a Catalunya, 1750-1870. El procés d'industrialització al districte industrial de Sabadell-Terrassa*, tesi doctoral microfitxada, Universitat Autònoma de Barcelona.
- (1992): "Los orígenes de la empresa textil lanera en Sabadell y Terrassa en el siglo XVIII", *Revista de Historia Industrial*, nº 1, 1992, pp. 39-63.
- BERAMENDI Y FREYRE, Carlos (1994): *El País Valenciano a fines del siglo XVIII*, Alacant, I. C. Juan Gil-Albert (ed. a càrrec d'Emilio Soler Pascual).
- BERG, Maxine, ed. (1991a): *Markets and manufacture in early industrial Europe*, London-New York, Routledge.
- (1991b): "Markets, trade and european manufacture", a Berg, ed. (1991a), pp. 3-23.
- (1993): "Small Producer Capitalism in Eighteenth-Century England", *Business History*, vol. 35, nº 1, pp. 17-39.
- BERG, Maxine, HUDSON, Pat i SONENSCHER, Michael, eds. (1983): *Manufacture in Town and Country before the Factory*, Cambridge, University Press.
- BERNABÉ, Josep M<sup>a</sup> (1975): *Indústria i subdesenvolupament al País Valencià (El calçat a la Vall del Vinalopó)*, Palma de Mallorca, Moll.
- CALATAYUD, Salvador (1989): *Capitalismo agrario y propiedad campesina en la Ribera del Xúquer, 1860-1930*, València, IVEI.
- CARMONA, Jóam (1990): *El atraso industrial de Galicia. Auge y liquidación de las manufacturas textiles (1750-1900)*, Barcelona, Ariel.
- CARNERO, Teresa i PALAFOX, Jordi (1990): *Creixement, politització i canvi social, 1790-1970*, València, IVEI.
- CASEY, James (1979): *El Regne de València al segle XVII*, Barcelona, Curial.
- CAVANILLES, Antonio Josef (1797): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografia, Agricultura, Poblacion y Frutos del Reyno de Valencia*, Madrid.

- CERDÀ, Manuel i TORRÓ ABAD, Josep (1990): "Presentació", a VV. AA. (1990), pp. 9-19.
- COLEMAN, Donald C. (1985): "Protoindustrialización. Un concepto abusivo", *Debats*, nº 12, pp. 47-56.
- DÍEZ, Fernando (1990): *Viles y mecánicos. Trabajo y sociedad en la Valencia preindustrial*, València, Alfons el Magnànim.
- (1992): "La crisis gremial y los problemas de la sedería valenciana (finales del siglo XVIII y principios del XIX)", *Revista de Historia Económica*, X, nº 1, pp. 39-61.
- FERRER ALÒS, Llorenç (1994): "La cintería en Manresa en el siglo XIX. Industrialización y pequeña empresa", en Nadal i Catalán, eds. (1994), pp. 225-266.
- FRANCH, Ricardo (1986): *Crecimiento comercial y enriquecimiento burgués en la Valencia del siglo XVIII*, València, Alfons el Magnànim-I. V. E. I.
- (1990a): "La comercialización de la seda valenciana a finales del Antiguo Régimen: El 'contraste' de la ciudad de Valencia", *Revista de Historia Económica*, VIII, nº 2, 1990, pp. 271-304.
- (1990b): "Las primeras empresas de estampados de indianas en la Valencia del siglo XVIII" a Simonetta Cavaciocchi, ed.: *L'impresa. Industria, commercio, banca. Secc. XIII-XVIII*, Firenze, Le Monnier, pp. 385-392.
- (1994): "El comerç valencià amb Amèrica al segle XVIII. Una relació de caràcter indirecte", *Afers*, nº 19, pp. 639-658.
- FUERTES, M<sup>a</sup> Jesús (1985): "La seda, según los informes de los cónsules de Francia en Valencia (1816-1845)", *Al-Gezira. Revista d'Estudis Històrics*, nº 1, pp. 185-202.
- FUSTER, Joan (1984): *Nosaltres els valencians*, Barcelona, Ed. 62 (8<sup>a</sup> ed.).
- GARCIA BONAFÉ, Màrius (1974): "El marco histórico de la industrialización valenciana", *Información Comercial Española*, nº 485, pp. 135-146.
- GARRABOU, Ramón (1985): *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana (1850-1900)*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- GIRALT, Emili (1968): "Problemas históricos de la industrialización valenciana", *Estudios Geográficos*, no 112-113, pp. 369-394.
- GIRONA, Manuel i VILA, José (1991): *Arqueología industrial en Sagunto*, València, Alfons el Magnànim.
- GUIRAL-HADZIOSSIF, Jacqueline (1989): *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)*, València, Alfons el Magnànim.

- GULLICKSON, Gay (1983): "Agriculture and Cottage Industry: Redefining the Causes of Proto-Industrialization", *The Journal of Economic History*, nº 4, pp. 831-850.
- HERNÁNDEZ MARCO (1980): *Estructura económica e industrialización. Enguera y Bocairant durante los siglos XVIII y XIX* (dos vols. ), tesi doctoral inèdita, Universitat de València.
- (1987): "La pañería como alternativa económica de las serranías del interior valenciano (siglos XVIII y XIX)", *Saitabi*, vol. XXXVII, pp. 210-233.
- HERNÁNDEZ SEMPERE, Telesforo M. (1990): "Indústria gremial, manufactures i comerç", a M. Ardit, coord. : *Història del País Valencià. IV. L'època borbònica fins a la crisi de l'Antic Règim*, Barcelona, Ed. 62, pp. 71-109.
- (1993): "Tensions familiars i patrimoni. Ventura i desventura de la fortuna acumulada pel Marquès de Campo", *Afers*, nº 16, pp. 347-361.
- HUDSON, Pat (1986): *The Genesis of Industrial Capital. A study of the West Riding wool textile industry, c. 1750-1850*, Cambridge, University Press.
- , ed. (1989): *Regions and industries. A perspective on the Industrial Revolution in Britain*, Cambridge, University Press.
- JEANNIN, Pierre (1980): "La protoindustrialisation: développement ou impasse?", *Annales. E. S. C.* , nº 1 35 è année, pp. 52-65.
- JOHNSON, Christopher H. (1983): "De-industrializzazione: il caso dell'industria laniera della Linguadoca", *Quaderni Storici*, nº 52, pp. 25-56.
- KISCH, Herbert (1986): "La industria textil en Silesia y Renania: un estudio comparativo de sus procesos de industrialización", a Kriedte, Medick i Schlumbohm (1986a), pp. 266-298.
- KRIEDTE, Peter, MEDICK, Hans i SCHLUMBOHM, Jürgen (1986a). *Industrialización antes de la industrialización*, Barcelona, Crítica.
- (1986b): "Proto-industrialization on test with the Guild of Historians: response to some critics", *Economy & Society*, nº 2, pp. 254-272.
- LLUCH, Ernest (1976): *La via valenciana*, València, Eliseu Climent, ed.
- MADOZ, Pascual (198 ): *Diccionario Geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia* (edició a cura de R. Aracil i M. García Bonafé), València,
- MARTÍNEZ GALLEGU, Francesc-Andreu (1990): "Molins, batans i sèquies: notes sobre la localització industrial i els conflictes sequiers a les comarques centrals del País Valencià a mitjan segle XIX", a VV. AA. (1990), pp. 279-294.

- (1991): "L'altra vessant de la transformació. El creixement industrial a València i el seu entorn al voltant de 1850", *Afers*, nº 11-12, pp. 205-214.
- (1995): *Desarrollo y crecimiento. La industrialización valenciana (1834-1914)*, València, Generalitat Valenciana, Conselleria d'Indústria, Comerç i Turisme.
- MARTÍNEZ SANTOS, Vicente (1975): "Sederia i industrialització. El cas de València (1750-1870)", *Recerques*, nº 5, pp. 111-137.
- (1981): *Cara y cruz de la sedería valenciana (siglos XVIII-XIX)*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- MELIÀ TENA, Casimir (1978): *L'economia del Regne de València segons Cavanilles*, València, L'Estel.
- MENDELS, Franklin F. (1972): "Protoindustrialization: The First Phase in the Process of Industrialization", *The Journal of Economic History*, nº 32, pp. 241-261.
- (1980): "Seasons and Regions in Agriculture and Industry During the Process of Industrialization" a S. Pollard, ed. : *Regions und Industrialisierung*, Gotinga, pp. 172-195.
- (1984): "Des industries rurales à la protoindustrialisation. Historique d'un changement de perspective", *Annales. E. S. C.*, nº 5, 39è année, pp. 977-1008.
- (1986): "Agricultura e industria rural en el Flandes del siglo XVIII", a Kriedte, Medick i Schlumbohm (1986a), pp. 241-265.
- MILLÁN, Jesús (1984): "La 'protoindustrialización' y los orígenes de la industria en el País Valenciano", *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, nº 5, pp. 93-104.
- (1990): "L'economia i la societat valencianes, 1830-1914. Les transformacions d'un capitalisme perifèric", a P. Ruiz, ed. : *Història del País Valencià. V. Epoca Contemporània*, Barcelona, ed. 62, pp. 29-76.
- MIRANDA, José Antonio (1991): *Hacia un modelo industrial. Elche, 1850-1930*, Alacant, Institut de Cultura Juan-Gil Albert.
- (1992): "De la tradición artesana a la especialización industrial. El calzado valenciano, 1850-1930", *Revista de Historia Industrial*, nº 4, pp. 11-36.
- (1995): "Nuevos enfoques sobre la industrialización valenciana del siglo XIX".
- MOYA, José (1992): *Libro de Oro de la Ciudad de Alcoy* (dos vols. ), Alcoi, Família Moya-Carbonell.

- NADAL, Jordi (1987): "El desenvolupament de l'economia valenciana a la segona meitat del segle XIX: ¿una via exclusivament agrària?", *Recerques*, nº 19, pp. 115-132.
- (1992): "Cataluña, la fábrica de España. La formación de la industria moderna en Cataluña", a Moler, tejer y fundir. *Estudios de historia industrial*, Barcelona, Ariel, pp. 84-154.
- i CATALÁN, Jordi, eds. (1994): *La cara oculta de la modernización española. La modernización de los sectores no líderes (siglos XIX y XX)*, Madrid, Alianza.
- NAVARRO, Germán (1992): *El despegue de la industria sedera en la Valencia del siglo XV*, València, Generalitat Valenciana-Consell Valencià de Cultura.
- PÉREZ PLANELLES, Francesc (1807): *Plan Estadístico de la villa de Alcoy*, manuscrit de 1807, ed. facsímil, Ajuntament d'Alcoi-Secció de Geografia de la Universitat de València, 1983 (edició i introducció a càrrec d'Ismael Vallès).
- PIORE, Michael J. i SABEL, Charles F. (1984): *La segunda ruptura industrial*, Madrid, Alianza.
- POLLARD, Sidney (1991): *La Conquista Pacífica. La industrialización de Europa, 1760-1970*, Zaragoza, Prensas Universitarias.
- PONI, Carlo (1981): "All'origine del sistema di fabbrica: tecnologia e organizzazione produttiva dei mulini da seta nell'Italia settentrionale (sec. XVII-XVIII)" a Sara Mariotti, ed. : *Produttività e tecnologia nei secoli XII-XVII*, Firenze; Felice Le Monnier, pp. 309-347.
- PONS, Anacleto i SERNA, Justo (1992): *La ciudad extensa. La burguesía comercial-financiera en la Valencia de mediados del XIX*, València. Diputació Provincial.
- RANDALL, Adrian (1991): *Before the luddites. Custom, community and machinery in the English woollen industry, 1775-1809*, Cambridge, University Press.
- RODRÍGUEZ, Conxa (1992): "Historia de la Fàbrica Giner", a VV. AA. : *La Fàbrica Giner de Morella. De la indústria tèxtil a espai de futur*, València, Conselleria de Treball i Afers Socials, pp. 23-110.
- ROMEO, M<sup>a</sup> Cruz (1986): *Realengo y municipio: marco de formación de una burguesía (Alcoi en el siglo XVIII)*, Alacant, I. E. Juan Gil-Albert.
- (1993): *Entre el orden y la revolución. La formación de la burguesía liberal en la crisis de la monarquía absoluta (1814-1833)*, Alacant, I. C. Juan Gil-Albert.

ROS, Rosa (1993): *La industria lanera de Béjar a mediados del siglo XVIII*, Salamanca, Centro de Estudios Salmantinos.

ROSSELLÓ, Vicenç M. (1989): "Els molins d'aigua de l'Horta de València", a *Los paisajes del agua. Libro jubilar dedicado al profesor Antonio López Gómez*, València-Alacant, Universitats, pp. 317-345.

RUIZ, Pedro (1985): "El País Valenciano en el siglo XVIII: la transformación de una sociedad agraria en la época del absolutismo", a Roberto Fernández, ed. : *España en el siglo XVIII. Homenaje a Pierre Vilar*, Barcelona, Crítica, pp. 132-248.

— (1995): "Consideraciones críticas sobre la nueva historiografía valenciana de los años 60 y 70".

SABEL, Charles F. i ZEITLIN, Jonathan (1985): "Historical alternatives to mass production: politics, markets and technology in nineteenth century industrialization", *Past & Present*, nº 108, pp. 133-176.

SELMA, Sergi (1993): "Molins i rodes: entorn d'una discussió desafortunada", *Afers*, nº 15, pp. 11-26.

SOLER, Vicent (1984): *Guerra i expansió industrial: País Valencià (1914-1923)*, València, Alfons el Magnànim.

THOMSON, J. K. J. (1982): *Clermont-de-Lodève, 1633-1789. Fluctuations in the prosperity of a Languedocian cloth-making town*, Cambridge, University Press.

TOMÁS CARPI, Juan Antonio (1985): *La lógica del desarrollo económico: el caso valenciano*, PREVASA-Caixa d'Estalvis de València.

TORRAS, Jaume (1981): "Estructura de la indústria pre-capitalista. La draperia", *Recerques*, nº 11, pp. 7-28.

— (1989): "Especialización agraria e industria rural en Cataluña en el siglo XVIII", *Revista de historia económica*, Año II, nº 3, pp. 116-118.

TORRÓ ABAD, Josep (1992): *La formació d'un espai feudal. Alcoi de 1245 a 1305*, València, Diputació de València.

TORRÓ GIL, Lluís (1994a): *Abans de la indústria. Alcoi als inicis del sis-cents*, Alacant, Universitat d'Alacant-Institut de Cultura Juan Gil-Albert.

— (1994b): "Sobre la proto-industrialització. Reflexions a partir d'un cas local: Alcoi (ss. XVI-XIX)", *Afers*, nº 19, 659-680.

— (1994c): "Los inicios de la mecanización de la industria lanera en Alcoi", *Revista de Historia Industrial*, nº 6, 1994, pp. 133-141.

VV. AA. (1990): *Arqueologia Industrial. Actes del Primer Congrés del País Valencià*, València, Diputació de València.

VALLÈS, Ismael (1986): *Indústria tèxtil i societat a la regió d'Alcoi-Ontinyent, 1780-1930*, València, Universitat de València.

VIDAL, Xavier (1993): "Creixement econòmic i canvi social: l'auge de la burgesia al País Valencià, 1830-1914", *Afers*, nº 16, pp. 483-501.

YANINI, Alicia (1978): "La industria textil en Onteniente", *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, nº 0, pp. 103-117.

YBARRA, Josep Antoni (1978): *Les precondicions per al desenvolupament econòmic de les comarques meridionals del País Valencià*, Alacant: Caixa d'Estalvis Provincial.